

Strand 3: Lluís Domènech i Montaner and Art Nouveau Worldwide

L'art de l'esgrafiats i Domènech i Montaner: peculiaritats d'ús i funció

Daniel Pifarré Yañez

Universitat de Barcelona - GRACMON

Quan parlem dels arquitectes del modernisme és força recurrent la sentència que diu que, més enllà de pensar i projectar l'edifici, també es dediquen a “vestir” les mateixes obres que creen. Les complementen i les enriqueixen. I ho fan tot emprant un molt ampli ventall de possibilitats, ja sigui a través de tècniques que les arts decoratives i aplicades a l'arquitectura els hi brinden -i això inclou les diferents opcions de materials, textures i acabats-, com a través del variat univers de motius ornamentals de diferent índole o gustos estilístics. Seria un error, però, pensar que tots els arquitectes de finals del segle XIX i principis del XX dediquen els mateixos esforços i grau de detallisme a l'arranjament dels edificis que els encarreguen.

Lluís Domènech i Montaner (Barcelona, 1849-1923) és possiblement un dels arquitectes de la seva generació que amb més qualitat tradueix aquest afany d'embellir les obres que concep. I si bé podríem afirmar que és a través de la ceràmica -i els seus diversos formats tècnics i materials- amb què Domènech arriba a les cotes d'expressivitat decorativa més altes¹, l'arquitecte també es serveix d'altres opcions per assolir una equilibrada i molt pensada posada en escena de la seva sensibilitat artística. Una d'elles és l'art de l'esgrafiats, i Domènech el tracta ja de manera més protagonista o juxtaposada a altres solucions ornamentals².

---

¹ Marta Saliné tracta l'ús de la ceràmica i el mosaic en l'obra de Domènech en diverses publicacions, entre elles SALINÉ I PERICH, Marta. *El mosaic modernista a Catalunya (1888-1929): de la mà de Lluís Brú i Salelles i l'obra de Lluís Domènech i Montaner*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, 2015; i el text de la dita autora en aquesta publicació, “Lluís Domènech i Montaner, el poder de l'escenari”.

² Una aproximació a l'esgrafiats en Domènech a PIFARRÉ YAÑEZ, Daniel. *Els esgrafiats del modernisme a Barcelona. Obres i repertoris ornamentals*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, 2015, pàgs.172-179.

L'esgrafiati és una tècnica de revestiment mural que, tot i no es tracta en el taller de recuperació i experimentació de tècniques decoratives tradicionals que Domènech impulsa amb artistes/artesans dins l'antic Caf -restaurant de la Ciutadella³, viu un nou moment d' s per part d'arquitectes i mestres d'obres després d'haver estat pràcticament oblidada durant bona part del segle XIX⁴.  s al voltant de 1890 quan l'esgrafiati comença a formar part de manera important de tot el programa decoratiu general de les construccions, tant dels exteriors com dels interiors, fet del que Domènech no n'és aliè. I aix  ho mostra en alguns projectes concrets que mencionarem més endavant. Tot i aix , hem de fer constar que, a diferència d'altres arquitectes destacats del modernisme, com el seu íntim col·lega Antoni Mª Gallissà i Soqu , el seu deixeble Josep Puig i Cadafalch, o el també industrial vitraller Jeroni F. Granell i Manresa, Domènech no empra l'esgrafiati tan reiteradament i amb el protagonisme que ho fan els seus col·legues de professió aquí citats⁵. Més aviat podríem dir que Domènech es serveix d'aquesta solució de revestiment mural amb finalitats diverses segons l'obra que ha d'encarar, però no l'arriba a prendre mai com un recurs reiterat o, com podríem dir, "de capçalera"⁶.  s per ell una tècnica de conveniència, per aix  dir-ho, i quan l'empra la veiem aplicada a partir de concepcions sobre el mur que varien, com també ho fan els motius ornamentals que hi fa representar, que van des dels més lligats a les tendències medievalistes als d'est tica *Art nouveau* d'arrel floral.

Un aspecte important és el referent al grau d'implicació de Domènech en la pròpia concepció dels dissenys que fa esgrafiari als tallers d'estucadors amb qui col·labora⁷. Aquest  s

---

³ Vegeu CASANOVA, Rossend. *El Castell dels Tres Dragons*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2009.

⁴ L'esgrafiati a Catalunya viu un moment àlgid en el segle XVIII. L'anomenat esgrafiati setcentista combina els gustos barrocs amb els del Neoclassicisme. Posteriorment cau en desús en detriment a altres solucions decoratives, com les terracotes o els paraments marbrejats. Previ a l'esclat decorativista del modernisme veiem esgrafiats aplicats de manera força minsa en les façanes d'edificis dels setanta i vuitanta. PIFARRÉ YAN EZ, 2015, pàgs.28-45.

⁵ Gallissà, Puig i Granell són, amb diferència, els arquitectes modernistes que més protagonisme atorguen a l'esgrafiati en llurs obres. També és el cas dels mestres d'obres Josep Pérez Terraza i Josep Graner..

⁶ Sense anar més lluny, és just mencionar que Domènech no usa en cap moment l'esgrafiati per les seves dues obres més reconegudes com arquitecte: l'hospital de Sant Pau i el palau de la Música Catalana -en aquesta última empra puntualment l'estucat al foc en una superfície mural per l'escala d'accés a l'escenari.

⁷ Entre els tallers de pintors-decoradors i estucadors amb qui treballa, trobem els de Saumell i Vilaró i el de Joan Paradís i Figueras. Més endavant els mencionarem a propòsit del què executin.

un tema que generalment resulta poc clar degut a la manca de documentació conservada. Sabem que són varis els arquitectes del període que aconsegueixen també funcions de dissenyadors d'objectes decoratius o dels arranjaments generals dels interiors. En el cas de Domènech sí ens han arribat testimonis documentals puntuals de com ell concep l'espai mural amb esgrafiats, ja sigui a través dels dibuixos dels projectes, amb els seus alçats de façana i d'interiors, o d'esbossos més detallats on perfila una idea general del motiu⁸. A part, cal tenir també present l'estreta col·laboració que s'estableix entre l'arquitecte i alguns dels seus col·laboradors als qui encomana la concepció, total o parcial, d'espais arquitectònics⁹. Més enllà d'aquests fets, hem de ser conscients que en Domènech també trobem esgrafiats de dissenys força més estandarditzats i que són fruit de les opcions que els propis tallers ofereixen, com veurem en casos concrets més endavant.

Per tal d'aprofundir en els esgrafiats en les obres conservades de Domènech¹⁰ i les seves vicissituds, una manera adient per fer-ho és posant en valor la seva entitat en el propi edifici, és a dir, establint de si es tracten de motius esgrafiats aïllats, secundaris o fins i tot anecdòtics; si la seva presència és notable i destaquen per algun motiu determinat; o si bé parlem de conjunts esgrafiats de gran singularitat i rellevància en l'edifici.

De l'etapa inicial de Domènech com arquitecte ens crida l'atenció que ja en alguns dels seus primers projectes decideixi incorporar detalls esgrafiats. Ho fa en dos edificis d'habitatges plurifamiliars datats ambdós el 1880 i emplaçats en punts diferents de l'Eixample barceloní. La façana de la casa Maria Montaner, a la ronda de la Universitat n°6, és plena d'elements de gust eclèctic i mecanicista, i en els dos espais centrals entre les obertures de l'últim pis s'hi esgrafien unes senzilles i elegants recreacions vegetals de línies estilitzades¹¹. Pel que fa la casa Adela

---

⁸ Un exemple són els esbossos per esgrafiats per les façanes de l'Ateneu Canetenc, conservats al COAC.

⁹ Parlem de Gaspar Homar i, especialment, de Lluís Brú, artista multi disciplinar destacat en el disseny i execució de mosaics i elements ceràmics, i del qual es conserven dissenys d'esgrafiats per projectes de Domènech, com ara els de la casa Lleó Morera. Aquestes ocasions sempre són en contextos on els esgrafiats es combinen amb elements ceràmics. No s'han conservat dibuixos, però tenim constància documental que Brú és l'artífex del disseny d'esgrafiats de l'institut Pere Mata. SALINÉ I PERICH, 2015, pàgs.339-340.

¹⁰ Per la nomenclatura i la cronologia de totes les obres aquí citades hem emprat *Obra arquitectònica*. Fundació Lluís Domènech i Montaner, recurs en línia. www.fldm.cat

¹¹ Aquest és un dels primers casos d'una tendència que en l'arquitectura domèstica del modernisme esdevé força habitual: esgrafiar en façana el parament de l'últim pis per dotar-lo d'una diferenciació

Domènech, al passeig de Gràcia n°130¹², ens trobem amb una façana principal de línies més rutinàries. S'esgrafien senzilles sanefes vegetals sota les impostes i plafons de reminiscència arabitzant en les petites pilastres del pis superior¹³. La resta de superfície mural es tracta amb un estucat imitació de maó, una solució propera a l'esgrafiats¹⁴. Curiosament, aquesta casa mostra una façana posterior també amb esgrafiats, un fet aïllat en la producció posterior de Domènech. En un parament arrebossat s'hi esgrafien sanefes a base de formes triangulars i vegetals, i poms florals aïllats. Com en la façana principal, els dissenys que s'hi apliquen són totalment estandarditzats.

Dos projectes de gran envergadura per Domènech, però que l'ús de l'esgrafiats té un tractament secundari i relegat a la simple voluntat de no deixar cap superfície mural interior sense tractament decoratiu, són el palau Ramon de Montaner (1889-1893) i la casa Josep Thomas (1895-1898), ambdós a l'Eixample de Barcelona –i a pocs metres l'un de l'altre. El primer mostra una planta superior del hall principal amb unes imitacions de carreus on lo únic que s'esgrafia són les línies horitzontals dels propis carreus, ja que l'interior es pinta amb unes recreacions vegetals cassetonades¹⁵. A la casa Thomas hi veiem una solució semblant en les parets de l'entrada a l'antic taller tipogràfic, però aquí no només s'esgrafien les línies del carreus, sinó també els dos petits motius ornamentals que es van alternant successivament: una esquemàtica flor de gira-sol i un au fènix que recorda directament al que Domènech dissenya per

---

plàstica i dignitat decorativa envers al fet que sigui el nivell de residència més econòmic i poc valorat socialment.

¹² L'edifici veí, el n°128, segueix gairebé de manera idèntica el mateix disseny de façana que la casa Adela Domènech, tot i que en el projecte d'obres no consta la participació de Domènech.

¹³ Contràriament a lo conservat, en el projecte de façana presentat a l'ajuntament s'hi detallen uns motius vegetals incisos en els espais entre les petites pilastres i que deduïm que es tractarien d'esgrafiats. AMCB. Q127. Expedient 12788 de 1911 R.0123.

¹⁴ Aquesta és una solució decorativa que en el modernisme és força habitual trobar-la en façanes de diverses tipologies arquitectòniques. Un cas paradigmàtic és la façana que imita maons blaus de la Casa de la Lactància (1908-1913), obra de Pere Falqués (projecte i direcció) i Antoni de Falguera (projecte final).

¹⁵ En altres punts de la casa hi podem veure diversos plafons estucats al foc amb incisions daurades a base de recreacions vegetals, bèsties fantàstiques i escuts heràldics, però no es tracten tècnicament d'esgrafiats.

la capçalera del diari i la revista *La Renaixensa* el 1881 i que també veiem en ceràmica arreu de tot l'edifici¹⁶.

Igualment a l'Eixample trobem un últim d'esgrafiat poc singularitzat. La casa Eduardo S. de Lamadrid (1902), al carrer de Girona nº113, mostra elements esgrafiats en els espais d'ús comú propis d'un edifici d'habitatges plurifamiliar. Al vestíbul d'entrada s'hi aplica un seguit de poms florals resseguint l'escòcia de les parets. A l'escala de veïns ens trobem amb una cinta a base de flors esquematitzades sobre l'arrambador, i una gran sanefa floral amb tires en les superfícies de sota l'escala. Finalment, en el celobert s'hi esgrafien unes llandes amb una complicada recreació vegetals de sinuoses tiges. Aquests dissenys d'esgrafiats sorprenen pel seu grau d'estandardització, fins i tot de simplicitat, tan visible i poc pròpia dels arranjaments decoratius d'un Domènech que ja a principis del 1900 té una personalitat estilística prou definida i reconscible.

A Canet de Mar, on Domènech hi té una important vinculació de família, s'emplaça el primer cas amb una presència ben notable d'esgrafiats. L'Ateneu Canetenc (1884-1885)¹⁷ presenta una façana amb diversos plafons historiat, un dels quals mostra l'escut heràldic de la vila portat per dos dracs, molt del gust de Domènech. El plafó més frontal porta el nom de l'entitat flanquejat per altres sengles escuts, i la resta mostren passatges relacionats amb *L'Atlàntida* de Jacint Verdaguer¹⁸, amb figures entrelaçades amb sinuoses recreacions vegetals. També, a cada costat de la gran rosassa s'hi aplica una figura femenina d'estilitzada silueta i vestit de reminiscència medieval, identificades com les al·legories de la Nit i el Dia. El conjunt es complementa amb unes fines cintes amb sanefes florals de disseny senzill i una de més gruixuda sota el ràfec de la teulada. Igualment de motius florals és la gran franja de línies diagonals que revesteix la torreta cantonera. Tot i no haver-se conservat, imatges antigues ens mostren que en les parets de la planta baixa també s'hi fan representar dues grans aus fènix,

---

¹⁶ SALA, Teresa-M. "Estudi del bestiar modernista. Apunt per una primera aproximació". A Capellà i Simó, Pere, i Galmés i Martí, Antoni (ed.): *Arts i Naturalesa. Biologia i simbolisme a la Barcelona del 1900*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2014, pàg.159.

¹⁷ SÀIZ I XIQUÉS, Carles. "La decoració artística de l'Ateneu de Canet de Mar. Mitologia, religió i catalanisme". *Domenechiana*, nº17. Setembre 2017, pàgs.8-37.

¹⁸ Poemari amb el que Domènech té una especial vinculació, doncs s'encarrega de confeccionar les cobertes de la primera edició, publicada el 1877. Domènech recrea escenes del *Jardí de les Hespèrides*, com el robatori del bestiar de Gerió, un atlant, o Hèrcules matant el drac. SÀIZ I XIQUÉS, 2017, pàgs.13-23.

motiu ornamental que podem considerar de *leitmotiv* en l'obra domenechiana. La novetat que aporta aquest conjunt d'esgrafiats és el canvi d'execució tècnica, doncs hi trobem l'anomenat esgrafiats a la italiana, caracteritzat per tenir un tractament molt llis i gairebé sense relleu, amb incisions sense buidatge i que ens remet a una imatge de pintura mural¹⁹. Val a dir que tot aquest conjunt esgrafiats desapareix durant la post-guerra, i entre 1988-1990 s'efectua una aplicació en pintura mural que intenta recrear allò ideat per Domènech.

Força desconeguda és la sèrie de plafons esgrafiats, també a la italiana, que Domènech disposa al voltant del celobert del primer pis de la casa Dolors Rabassa (1889), a l'actual carrer de Trafalgar nº54 de Barcelona. Els plafons tenen forma de quadrat regular i mostren diferents composicions de gust eclèctic-esteticista. Hi veiem complexes recreacions a base de copes, dracs i altres formes d'origen vegetal i mecanicista, molt en concordança amb els dissenys que durant aquests anys ornamenten les cobertes enquadrades al Taller Editorial Domènech i de les que són autors artistes reconeguts com Apel·les Mestres, Alexandre de Riquer o Josep Pascó²⁰.

Per la casa Maria Montaner (1890-1891)²¹ -un altre encàrrec de la seva mare-, al carrer de Balmes nº63, Domènech fa de l'esgrafiats una de les poques decoracions rellevants en façana. Tenint en compte que la que veiem actualment és fruit, altre cop aquí, d'una força dubtosa restauració pel què fa als esgrafiats, val la pena comentar els dos tipus de dissenys que trobem. Per una banda, en els quatre espais murals entre les balconeres del segon pis es repeteix un disseny molt del gust de Domènech i centrat en un escut germànic, amb un interior llis, i col·locat en el que sembla una estructura de reixa de línies goticistes²² que inclou florons, fullatge i una estilitzada llaçada. Aquesta tendència medievalitzant també es veu reflectida en els esgrafiats del tercer pis a través d'una escena cortesana d'aire galant. Només s'apliquen en els dos espais més centrals: en el de l'esquerra hi veiem a un cavaller de perfil, assegut i contemplant l'altra escena confrontant, que és la d'una dama noble tocant l'arpa. Els fons d'ambdues escenes es soluciona amb un senzill cortinatge. No podem determinar una autoria exacta del disseny de tots aquest esgrafiats, però alguns dels dibuixos del fons de l'arquitecte

¹⁹ Aquesta qualitat es deguda a que s'empra per la capa superficial la calç amb pols de marbre sense trepa.

²⁰ Negoci familiar del qual Lluís Domènech passa a ser en part responsable el 1973, després de la mort del seu pare i del seu germà gran Anacleto.

²¹ CASANOVA, Rossend. "La Casa Maria Montaner de Lluís Domènech i Montaner". A *Arquitectura y Modernismo: del historicismo a la modernidad*. Granada: Universidad de Granada, 2000, pàgs.433-441.

²² Amb aquest disseny s'estableix un diàleg estilístic amb els arcs ogivals del coronament.

conservats al COAC i firmats per Alexandre de Riquer i Apel·les Mestres es poden relacionar estretament amb les composicions d'aquesta façana²³. Tot i la darrera restauració, que ha deixat la fisonomia de la dama en un estat ridícul, hem de destacar que també aquí Domènech opta per l'ús de la tècnica del esgrafiat amb acabat completament lliscat.

De la plenitud professional de Domènech és el següent edifici amb esgrafiats notables, un palauet unifamiliar en el centre de Reus, municipi amb el que desenvolupa un rellevant vincle professional. L'interior de la casa Joaquim Navàs (1901-1907) és un dels millors conservats de tot del modernisme, i un referent fonamental d'integració de les arts aplicades pròpia del període. Si bé la ceràmica, el mosaic i el vitrall són les de major protagonisme en aquesta obra -seguides de l'ebenisteria i l'escultura aplicada-, en diverses estances de l'interior s'hi apliquen esgrafiats. En la primera planta els trobem en el menjador, en la petita sala amb llar de foc i en un dels dormitoris principals. Es tracten de grans sanefes florals amb dissenys força estandarditzats. Els dos primers casos possiblement són ideats per Gaspar Homar, ja que els reflexa en els projectes d'arranjament per les estances principals²⁴. Pel tercer, es tracta d'un estucat al foc a base d'elegants recreacions amb garlandes i medallons. També trobem espais més secundaris de la casa, com estances del segon pis o l'escala de servei, on s'hi esgrafien sanefes o emmarcament molt estandarditzats. La casa Navàs, però, inclou uns paraments esgrafiats realment interessants i singularitzats: els del vestíbul d'entrada des del carrer. Concebut a mode de gran tapís, mostren una tendència habitual en els esgrafiats de Gallissà o Puig i Cadafalch, la de representar motius propis dels teixits gòtics i renaixentistes, com ara florons de magrana, carxofa o card²⁵. Aquí es repeteix un gran floró amb corol·les i un pom de tres flors als interiors. Aquest conjunt del

---

²³ D'Alexandre de Riquer, col·laborador per esgrafiats de Domènech per l'Hotel Internacional, hem trobat un dibuix d'una cavaller dempeus i d'estètica baix-medieval (per les robes i l'espasa que empunya). H117C/9/138.3 COAC. Firmats per Apel·les Mestres tenim diversos esquetxos datats entre 1880 i 1899 i on apareixen escuts germànics de l'estil dels que s'esgrafien, que a la vegada coincideixen amb els esculpits en les mènsules de la planta baixa i als de la làpida del panteó dels Marquesos (1892), a Comillas. També de Mestres trobem un elaborat dibuix d'una dama noble tocant un llaüt, amb dos gossos i cortinatges de fons; i un dibuix d'escena galant amb dama noble i un jove excursionista. Àlbum sense catalogar, COAC.

²⁴ Publicats a SALA, Teresa-M. "La intervenció de Gaspar Homar: mobles, làmpades i decoració". A *La Casa Navàs de Lluís Domènech i Montaner*. Reus: Pragma, 2006, pàgs.118-137. En general, els projectes d'Homar per la casa no especifiquen si les decoracions murals es pensen en esgrafiat, entapissat o ceràmica.

²⁵ Vegeu PIFARRÉ YAÑEZ, Daniel. "Les influències dels teixits gòtics i renaixentistes en els esgrafiats del Modernisme". *Datatèxtil*, n°38, 2018, pàgs.23-30.

vestíbul denota una gran qualitat d'execució, i possiblement sigui executat pel taller de Joan Paradís²⁶.

Els esgrafiats a la façana de la casa Fèlix Gasull (1911-1912), a Reus, ens resulten realment interessants per la seva concepció estilística: integra elements de gust modernista amb altres de noucentistes. La intervenció en el projecte del fill de Lluís, Pere Domènech i Roura, es palpa en diversos aspectes de l'edifici, com ho demostren les composicions esgrafiades en les tres façanes, molt ordenades i simètriques. Les dues més visibles des del carrer alternen plafons verticals, uns més arrodonits i uns altres molt més allargats, a l'interior dels quals s'hi representen recreacions vegetals a base de branques d'olivera, en clara al·lusió al negoci dels Gasull -comerç d'oli i l'oliva. En les llunetes dels grans finestrals s'hi esgrafien medallons amb perfils masculins portant casc, de connotacions clàssiques²⁷. Pel pis superior s'hi disposen uns motius en forma d'escut -un element pròpiament domenechià-, llis en l'interior i del que pengen garlandes. El conjunt es complementa amb senzilles sanefes enllaçades. La tercera façana, menys visible, manté bona part dels dissenys mencionats, però es diferencia per esgrafiar en la part superior una gran franja a mode de tapís i on es repeteix un motiu floral semblant al clavell. En general podem considerar que aquest conjunt d'esgrafiats ja són més propers als gustos de Pere Domènech, i en ells hi veiem similituds amb els de la façana de la Casa Floris (1918), a Canet de Mar²⁸. Per últim, cal mencionar els senzills esgrafiats imitant carreus regulars al vestíbul d'entrada de la casa.

Encara que breument, la restauració que Domènech fa executar dels esgrafiats de de la casa Joaquim Solà-Morales (1913-1916), a Olot, mereixen un comentari al respecte. Al reformar aquest gran casal barroc, l'arquitecte es troba amb una façana amb esgrafiats setcentistes executats pel mestre italià Francesc Baril·li²⁹. Domènech fa aquí un gran exercici d'integració d'elements propis del segle XVIII amb els nous que ell aporta. Al tractar-se d'una ampliació de

---

²⁶ Paral·lelament es pot documentar a Joan Paradís executant els esgrafiats de l'institut Pere Mates, també a Reus. A part, és Paradís qui executa bona part dels esgrafiats de la mateixa temàtica per Puig i Cadafalch.

²⁷ Possibles representacions d'Hermes/Mercuri, Déu del Comerç, tot i que els cascos no són alats.

²⁸ En l'exterior d'aquesta casa també hi observem esgrafiats amb tendència a la verticalitat, rostres en perfil i frontals de Mercuri, així com altres elements de gust classicista, com garlandes.

²⁹ *Lluís Domènech i Montaner (1849-1923)*, vol 2. Canet de Mar: CEDIM, 2016, pàgs.321-323.

la casa, per la nova superfície de façana, mimetitza la nova part esgrafiada amb el disseny esgrafiat original.

Com hem mencionat a l'inici, més enllà de les obres de Domènech amb presència notable d'esgrafiats, trobem una sèrie d'edificis on aquesta tècnica pren una rellevància que ens permet qualificar-la realment de conjunt singular. El primer cas és el de Gran Hotel Internacional (1887-1888), un ambiciós projecte que, després d'acomplir la seva funció per l'Exposició Universal, és malauradament derruït. Per imatges i descripcions de l'època, sabem que al voltant de tot el perímetre de façana i del gran pati d'entrada s'hi esgrafien figures femenines al·legòriques als diferents països del món i referències heràldiques als diversos regnes d'Espanya. Són uns dissenys de marcat estil prerafaelita l'autoria del quals ve reconeguda per Dionís Baixeras, Joan Llimona i Alexandre de Riquer. Novament aquí trobem el taller Saumell i Vilaró per la seva execució tècnica, que possiblement també sigui a partir d'estuc esgrafiats a la italiana³⁰.

Fora de Catalunya trobem un projecte de Domènech on l'esgrafiat pren unes proporcions realment importants, tant a nivell de quantitat en la superfície mural, com de qualitat en els dissenys que s'hi representen. És per tant un programa decoratiu singularitzat. Parlem del Seminari Pontifici (1889-1896), a Comillas. Domènech rep l'encàrrec de continuar el projecte començat per Joan Martorell, i destina a l'interior de diverses estances un tractament esgrafiat. És en el gran hall d'entrada, organitzat per diferents envans i espais, on ens troben la majoria d'ells. En la superfície mural del primer espai central, s'hi esgrafien plafons i encintats de diverses formes, tot imitant un gran encoixinat. S'omplen amb complexes recreacions vegetals de rolis, fulles i flors, i escuts amb inicials relatives als jesuïtes³¹ portats per bèsties fantàstiques - dracs o quimeres. En la paret dels peus del vestíbul, per sobre de la porta d'accés, s'hi esgrafia un àngel amb un filacteri on s'hi llegeix "DEO GRATIAS". És flanquejat per dos anagrames, el jesuític IHS i el mariològic AM³². Cal destacar també les imitacions de cortinatges de les dues

---

³⁰ Un estudi més ampli sobre aquest conjunt d'esgrafiats és "As if by magic. The Collaboration Between Domènech i Montaner and the Catalan Painters Llimona, Baixeras and Riquer in the sgraffito of the Hotel Internacional (1888)" d'Esther Alsina, en aquest mateix volum.

³¹ En total s'esgrafien quatre escuts en aquest primer espai del vestíbul. Cada un amb una inicial diferent: A, M, D, G, fent referència a la divisa de la Companyia de Jesús, *Ad Maiorem Dei Gloriam*. ARAMBURU-ZABALA HIGUERA, Miguel Ángel, i LOSADA VAREA, Celestina. *El Seminario de Comillas y "El Arte Cristiano"*. Santander: Universidad de Cantabria, 2022, pàg.259.

³² Salutació angèlica d'"Ave Maria". *Idem*, pàg.260.

saletes laterals. En ells hi apareixen “brodats” símbols també relatius als jesuïtes: creus patriarcal de doble travesser al·ludint a Sant Ignasi de Loyola, banderins de la Resurrecció, anagrames de JHS, medallons amb dos anyells bevent d’un calder en al·lusió a un miracle del mateix Sant Ignasi³³, motius vegetals com magranes o fulles de figuera que ens parlen del missatge eucarístic, i altres plantes que transmeten la idea del Seminari de la Companyia de Jesús que gràcies als seus tutors creixen altes i rectes³⁴. La simbologia sacra continua en els esgrafiats del passadís que ens porta a la biblioteca i al gabinet de física: dotze al·legories femenines relatives a les Virtuts, entronitzades i agrupades en plafons per parelles. Hi ha les Virtuts Teològals (Fe, Esperança i Caritat), les Cardinals (Fortalesa, Justícia, Prudència i Templança) i s’hi afegeixen la Paciència, Dolçor, Concòrdia, Obediència i Perseverança. Totes elles s’acompanyen amb sengles escuts on s’hi representen els seus símbols³⁵, i el gust medievalitzant de les figures i les vestimentes és més que evident³⁶. Finalment, en els extrems de la monumental porta de sant Jordi, obra per Eusebi Arnau, hi veiem els darrers esgrafiats rellevants de l’edifici. Aquí s’hi representa un altre gran entramat imitant un encoixinat amb motius vegetals, i uns plafons a mode de finestres amb figures d’àngels a l’interior³⁷. Com en altres casos ja mencionats, una qüestió rellevant d’aquests plafons és l’ús de l’esgrafiats a la italiana, amb unes tonalitats més intenses -òxid de ferro- i una major capacitat de detallisme en el dibuix. A part, aquesta és l’única obra de Domènech on es combinen dues variants tècniques d’esgrafiats.

---

³³ Segons explica el jesuïta Manuel Ortigas el 1678, “Digo que S. Inacio fue enviado como Cordero entre los lobos porque les avia de dar almas de Corderos por la inocencia; i asi convertirlos en lobos.”. Citat a *Idem*, pàg.262.

³⁴ *Idem*, pàgs.260-262. A part, els estilemes d’aquests motius vegetals recorden als que trobem habitualment en les incisions escultòriques i en els ferros forjats de les construccions eclèctiques del moment.

³⁵ Són els següents: ram d’olivera (Concòrdia), colom (Templança), lleó (Fortalesa), serp (Prudència), anyell místic i flors (Dolçor), bou (Paciència), ceptre i banderí (Perseverança), dromedari (Obediència), ocell (Justícia), calze amb creu i estrella de vuit puntes (Fe), àncora amb creu patriarcal i banderí (Esperança) i anyell amb la inscripció “Amar al porójimo como a ti mismo” (Caritat). *Idem*, pàg.263.

³⁶ No podem documentar l’autoria d’aquests dissenys concrets, però sí relacionar-los amb el cercle d’artistes d’estètica prerrafaelita del que s’envolta Domènech, com els ja mencionats Riquer, Baixeras o Llimona.

³⁷ Observant amb detall els plafons veiem que les composicions vegetals que envolten els àngels possiblement s’inspiren en els repertoris d’Owen Jones i William Morris. Vegeu el text de Fàtima López en aquest volum, “The influence of *The Grammar of Ornament* by Owen Jones on the plant ornamentation...”. Tampoc descartem que l’autor d’aquests dissenys sigui un dels tres col·laboradors per l’Hotel Internacional.

L'execució de tot el programa esgrafiat es pot atribuir de nou aquí al taller de pintors-decoradors Saumell i Vilaró, més concretament en aquest cas a Eugeni Saumell³⁸.

L'institut Pere Mata (1897-1912), a Reus, significa una altra fita important en l'ús de l'esgrafiat en Domènech, i el trobem a l'interior de l'anomenat pavelló dels distingits: en espais de sociabilitat i d'ús comú. Primerament, la gran sala d'estar es revesteix amb un esgrafiat a mode de tapís a base de fulles de castanyer d'Índia -un motiu molt emprat en les arts aplicades, i que trobem en el mosaic hidràulic del mateix complex- i el seu fruit. La seva repetició constant i atapeïda transmet una forta qualitat tèxtil, pròpia dels entapissats murals. Per la part superior de l'estança es canvia el disseny, i s'hi apliquen grans garlandes amb flors i llaceries, i en les superfícies sota la tribuna trobem de nou fulles de castanyer d'Índia inserides en recreacions a partir de sanefes. A la sala de jocs l'esgrafiat es concep com si d'un gran marc es tractés, deixant el centre de la paret buida. Resseguint el perfil de cada mur hi veiem grans franges amb recreacions vegetals amb un motiu floral que es repeteix: una flor de pétal ample i centre arrodonit. També hi veiem grans florons i la flor del gira-sol. Però possiblement l'espai de tot el complex on l'esgrafiat pren més singularitat i protagonisme és el menjador, estança on s'hi aplica una sèrie de gran arbres, de tronc molt estilitzat i frondosa copa amb fullatge tractat a mode de flors. Els arbres s'entrellacen a partir d'unes fines branques que, amb els trocs i la forma general de la copa, aporten una geometrització de gust secessionista. Independent a tot aquest disseny s'hi disposa una sanefa sobre l'arrambador amb poms de sinuosos lliris i d'estètica *Art nouveau*. Les columnes adossades als murs es cobreixen amb dissenys diferents i dividit en dues parts: al cap d'amunt tres poms de florons que bé ens poden recordar als que Puig i Cadafalch destina empra pels mateixos anys³⁹, i a la part inferior una composició de lliris molt oberts i una gelosia amb cresteries. Finalment, a lo llarg de tot el sostre de l'escala i replans del pavelló s'esgrafien dues sanefes amb fulles i fruits de parra. Tots els dissenys comentats són creats particularment

---

³⁸ ALONSO ORTIZ, Luis Alberto, i CAMPUZANO RUIZ, Enrique. *Lluís Domènech i Montaner en Comillas*. Torrelavega: Fundació Lluís Domènech i Montaner, 2015, pàg.48.

³⁹ Trobem recreacions florals molt semblants en l'interior de la casa Joaquim Coll i Regàs (1897-1898), a Mataró, com els de la sala de la llar de foc o en els laterals de la tribuna.

per l'edifici, i el seu autor és el mosaïsta Lluís Bru, qui a part d'executar els treballs en mosaic, fa els dibuixos que posteriorment aplica el taller d'estucadors de Joan Paradís⁴⁰.

Un cas de gran qualitat i rellevància artística és la reforma de l'interior de la fonda España (1899-1903), al Raval de Barcelona. Domènech es serveix de l'esgrafiament per aportar riquesa ornamental i cromàtica a tres dels espais de l'establiment. Les parets que enfilen l'escala es revesteixen a mode de tapís amb els dos motius heràldics del regne de Castella i Lleó -en al·lusió al nom de la fonda-, el lleó i el castell. Els dos motius es representen seguint les formes històriques de llurs escuts: el castell a mode de torreta, i el lleó en posició rampant. Més endavant, al pati interior, trobem un seguit d'originals composicions disposades en plafons i de manera aïllada. Hi veiem màscares d'éssers fantasiosos d'estètica japonitsta, recreacions vegetals amb copes i calderes fumejant⁴¹ -al·ludint a la també funció de restaurant de la fonda-, grans papallones entre flors, paons reials representats frontalment amb la cua desplegada o de perfil en parelles, i figures femenines⁴² portant cartel·les on hi llegim "bon dia" i "bona nit"⁴³. Finalment, al menjador dels hostes s'hi observa un dels conjunts decoratius més bells i suggestius del modernisme. Ideat com si d'una enorme peixera es tractés, i cobert per una claraboia amb cassetons, en tot el perímetre mural s'hi aplica un esgrafiament que representa un fons marí. L'esgrafiament s'empra aquí amb una capa superficial significativament gruixuda i amb un acabat molt lliscat -és aquesta mateixa capa la que conté el pigment aplicat al fresc. El pintor Ramon Casas és l'artífex dels dissenys de tot el conjunt⁴⁴, que inclou una bona varietat d'animals marins

---

⁴⁰ SALINÉ I PERICH, Marta. "Lluís Bru, del projecte a la realització". A *L'Institut Pere Mata de Reus*. Reus: Pragma, 2004, pàg.131. Tal com explica l'autora, en la targeta publicitària de Brú s'especifica: "Dibuixos pera estuca retallada ó esgrafiada". Per una altra banda, Joan Paradís és un dels estucador més destacats del modernisme, col·laborador habitual de Puig i Cadafalch. PIFARRÉ, 2015, pàg.167.

⁴¹ El disseny d'aquestes calderes es pot relacionar de nou amb un dibuix d'Apel·les Mestres trobat al COAC.

⁴² El disseny d'aquestes figures és clarament del mateix estil que els àngels dels plafons en ceràmica que Lluís Brú executa per obres com l'Institut Pere Mata o l'hospital de Sant Pau.

⁴³ Aquest tipus de missatges són una constant a l'interior de la fonda. A l'entrada hi veiem incisions en marbre i daurat que desitgen "Ben vingut", "Bon profit", "Bon viatge" o "Bon descans".

⁴⁴ L'autoria de Casas ve donada per la menció a l'artista en una crònica de *La Il·lustració Catalana* el 1905 sobre l'establiment: "hermosament esgrafiades ab figures de nereydes y de gran quantitat de pexos y carolines dins de transparències d'aygua per el cèlebre pintor Casas". Citat a DURÀ, Victòria. "La pintura mural". A *El Modernisme*, vol.3, Barcelona: L'Isard, 2003, pàg.245-246. Més enllà d'aquest testimoni, i tenint en compte la popularitat de Casas en l'època, sobte no trobar cap altre menció a l'artista en relació a aquesta obra. Tampoc els especialistes del pintor inclouen aquests esgrafiats en els seus catàlegs raonats.

-peixos, meduses, crustacis, etc.- i el grup de quatre Nereides, veritables protagonistes de l'estança⁴⁵. La part superior del fons marí es remata amb una successió d'onades enlairades i escumoses, de gust directament japonitzant⁴⁶. Rematant tot aquest conjunt, en tota la coberta amb cassetons també s'hi esgrafien motius de fauna i flora marina com peixos, estrelles de mar, granotes, etc.

El darrer projecte que aquí tractem és el de la casa Lleó Morera (1902-1905), al passeig de Gràcia barceloní. L'interior d'aquest edifici d'habitatges plurifamiliar atresora un ric ventall de solucions ornamentals esgrafiades que responen a dissenys singularitzats⁴⁷. Ja les parets i el sostre⁴⁸ del vestíbul d'entrada ens mostren una molt bella juxtaposició d'arts aplicades, en aquest cas disseny novament de Lluís Brú⁴⁹, amb un arrambador de mosaic ceràmic que esdevé un parament esgrafiat, i una coberta que combina aquestes dues tècniques. L'efecte cromàtic hi té un rol destacat, i el motiu ornamental protagonista és sens dubte el floró -de carxofa o pinya- que es succeeix per tot el parament. A lo llarg de la resta de l'escala trobem una sinuosa sanefa vegetal esgrafiada que ressegueix el magnífic arrambador de ceràmica rosada creat per Brú, lo que ens porta a deduir que aquest, com la majoria dels que s'apliquen en estances dels pisos superiors, també són creació seva. De fet, trobem sanefes dels dissenys més variats, moltes policromades, i els motius vegetals de línies *Art nouveau* són el *leitmotiv* de totes elles. El pis principal ens reserva més esgrafiats elaborats *ex professo*, i per raons d'espai en comentarem dos dels més rellevants. La sala d'estar principal desplega un projecte decoratiu de Gaspar Homar, i d'igual

---

Recolzant aquesta autoria, tenim una altra possible col·laboració entre Domènech i Casas: al Palau de la Música. Ho anota una notícia del *Bulletí de l'Orfeó Català* a l'octubre de 1906: “el pintor Casas està dibuixant fris frontal, coronat per l'elevada cúpula”, n°34, pàg.2.

⁴⁵ No en va, el menjador s'anomena popularment “Saló de les Sirenes”. Les Nereides són nimfes marines filles de Nereu, déu del mar, i Doris, filla de l'Oceà. Ramon Casas les representa amb una cua bipartida, com si de dues cames realment es tractessin. Aquesta representació de sirena amb doble cua ja es fa palesa abans del segle XV, com en un dels capitells de l'absis del monestir de Sant Cugat del Vallès.

⁴⁶ La influència de la cèlebre *Ones a la costa de Kanagawa* de l'artista japonès Katsushika Hokusai (1759-1849) és evident. És possible que Casas vegi aquesta representació durant els anys que viu a París, doncs *Cent vistes de Fujiyama* de Hokusai es publica en el llibre *L'art japonais du XVIIIe siècle* (París, 1896).

⁴⁷ Un recorregut per les imatges d'aquestes sanefes el trobem a GARCÍA-MARTÍN, Manuel. *La Casa Lleó Morera*. Barcelona: Catalana de Gas, 1988, pàgs.149-153.

⁴⁸ La solució d'esgrafiar els revoltons és constant en moltes de les estances nobles de tots els pisos. En el principal, per exemple, hi veiem escuts amb lleons rampants i fulles de morera, al·ludint al propietari.

⁴⁹ SALINÉ I PERICH, 2015, pàgs.244-248.

manera que succeeix a la casa Navàs, a part dels mobles, hi preveu també els arranjaments murals⁵⁰. El d'aquí consisteix en un estucat al foc a mode de tapís amb poms florals dins de formes ondejants, i sobre aquest revestiment es sobreposa unes aplicacions en estuc daurat a base de boixacs i llurs fulles. Com succeeix a la sala de l'institut Pere Mata, aquest revestiment aporta qualitats tèxtils, com si d'un entapissat es tractés. El segon esgrafiat destacat és al pati exterior, on en la mitgera de l'edifici veí s'hi esgrafia una gran composició. Al centre s'hi disposa un gran arbre de morera, de frondosa copa i estilitzat tronc, i en molts elements ens pot recordar als del menjador de l'institut Pere Mata: la forma penjant de les branques i la copa, amb un tractament floral i una part inferior independent de la resta. Aquest motiu s'insereix en una gran estructura arquitectònica a base d'arcs, fines pilastres i entaulaments de formes vegetals -hi veiem acants i botons d'or-. L'autor del disseny també és Lluís Brú⁵¹, per lo que la relació amb els del Perer Mata encara és més evident.

A l'entresol de la casa Lleó Morera s'hi estableix des del primer moment el fotògraf Pau Audouard, i de l'interior d'aquest estudi es conserven imatges que ens mostren com d'arranjat lluïen les estances projectades per Domènech i decorades tant per Brú com per Homar⁵². En elles hi observem, per exemple, revoltos i sanefes sobre arrambadors amb esgrafiats. Aquest establiment, avui en dia no conservat, ens serveix per mencionar, a mode de cloenda, que més enllà dels casos aquí mencionats, som conscient que en tot el cos d'obres de Domènech també trobem projectes no realitzats o edificis desapareguts on l'arquitecte possiblement hi preveu aplicacions esgrafiades⁵³. Ja es tractin de petits detalls o grans conjunts decoratius, avui no tenim els suficients testimonis gràfics o documentals per establir el seu corresponent anàlisi.

---

⁵⁰ Tal i com ens ho mostren alguns dels dibuixos d'Homar del projecte conservats al MNAC. <https://www.museunacional.cat/ca/colleccio/estudi-al-salo-de-la-casa-lleo-morera-de-barcelona/gaspar-homar/107468-d> (consultat el 25/05/2023). Els dos dibuixos de mobles per la sala (bufet i sofà) mostren solucions murals amb motius diferents. És la del dibuix del bufet la que hi veiem aplicada en tota l'estança.

⁵¹ SALINÉ I PERICGH, 2015, pàg.74.

⁵² GARCÍA-MARTÍN, 1988, pàgs.36-42; SALINÉ I PERICH, 2015, pàgs.256-258.

⁵³ A tal d'exemple, podríem citar les sanefes vegetals, esgrafiades o pintades, als arcs en la reforma interior de l'església de la Bonanova (1879, amb Josep Vilaseca); o la decoració que els Saumell i Vilaró efectuen en el desaparegut colmado Torra y San (1883), a Barcelona, possiblement en estucats a la italiana. *Lluís Domènech i Montaner (1849-1923). Obra arquitectònica raonada*, vol 1. Canet de Mar: CEDIM, 2016, pàgs.182, 260-265.

Curriculum Vitae

Doctor in History of Art by Universitat de Barcelona. His PhD focused on the production of Art nouveau sgraffito in Barcelona. His lines of research deal with the decorative and applied arts in the architecture of the 19th and 20th centuries as well as on the wall surface techniques in architectural heritage and the history of Catalan architecture around 1900. He has published several articles in books and magazines about these topics, in addition to participating in different national and international congresses. He has collaborated as a guest professor in the Cultural and Natural Heritage Master of the CETTUniversitat de Barcelona and in a Winter School Course at the Universitat Ramon LLull. He has elaborated a catalogue of sgraffitos of the liberty heritage in the Borgo Po district of Turin and several cultural routes in tourism management as a member of the Magma Cultura team.